

Krystyna Danuta Kamińska

Wrocław

## Jan Dybowski (1856–1928) i jego podróże po północnej Afryce

**Streszczenie:** Jedną z pierwszych wypraw afrykańskich Jana Dybowskiego była podróż do Algierii w 1889 roku. Ponownie przybył do Algierii rok później. Obie jego podróże były bardzo wysoko ocenione z punktu widzenia poznawczego ze strony francuskich badaczy. Wyniki algierskich eksploracji i poszukiwań badawczych opublikował Dybowski w kilku ówczesnie wydanych książkach. Zarówno jego sukcesy naukowe, jak i znajomość zagadnień agrotechnicznych sprawiły, że w tamtym okresie Dybowski był uznawany za wybitnego znawcę rolnictwa tropikalnego.

**Słowa kluczowe:** Jan Dybowski, Algieria, etnologia, eksploracja Afryki

### Wprowadzenie

Jan Dybowski przez lata podróżował po Afryce, odkrywając i eksplorując (nieznane wcześniej Europejczykom obszary) oraz utrwalając dla potomnych tamtejszy świat fauny i flory. Ponadto w swoich licznych publikacjach i w zbieranych przez siebie kolekcjach artefaktów (w tym etnograficznych), dawał świadectwo nie tylko warunków życia tubylczej ludności Afryki, lecz także przybliżał świat ich kultur, opisując z jednej strony tradycje i wierzenia, z drugiej zaś obyczajowość i codzienność. Jego sukcesy naukowe oraz znajomość zagadnień agrotechnicznych budziły uznanie naukowców. Świat francuskiej polityki był jednak najbardziej zainteresowany wynikami jego eksploracji Afryki. Natomiast rzesze jego czytelników szukały w jego artykułach informacji, pozwalających lepiej poznać ten pełen kontrastów kontynent nie do końca jeszcze w tamtym czasie jeszcze odkryty.

Wraz z upływem lat ten naturalizowany we Francji potomek polskiego emigranta (uczestnika powstania 1830 r.) oraz kuzyn znanego w świecie przyrodnika i badacza Syberii Benedykta Dybowskiego<sup>1</sup> został zapomniany zarówno przez Polaków,

---

<sup>1</sup> Benedykt Dybowski (1833–1930) – stryjeczny brat Jana zasłynął w świecie nauki jako badacz Syberii. Początkowo jeszcze jako zesłaniec w latach 1965–1879 (w ramach represji za udział w powstaniu 1963 r.) pro-

jak i przez Francuzów, chociaż to dzięki niemu i jego wiedzy Afryka odegrała znaczącą rolę w polityce i gospodarce (kolonialnej) Francji, stanowiąc podstawę jej ówczesnego dobrobytu. Dybowski jako wysłannik francuskiego rządu na przełomie XIX i XX w. wielokrotnie eksplorował różne obszary tego kontynentu. Pokłosie jego prac badawczych, prowadzonych w czasie kolejnych afrykańskich wypraw (poza raportami składanymi francuskiej administracji), stanowią – jakkolwiek zapomniane – liczne publikacje w periodykach naukowych i popularyzatorskich oraz afrykańskie kolekcje etnograficzne w wielu francuskich muzeach, w tym w Narodowym Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu (*Muséum national d'Histoire naturelle*).

Jedną z pierwszych podróży Jana Dybowskiego do Afryki była wyprawa do Algierii w 1889 r. Ponownie przebywał tam rok później. Wyniki swoich (algierskich) perygrynacji i prowadzonych badań opublikował Dybowski w kilku wydanych w tamtym czasie artykułach i książkach<sup>2</sup>. Obie jego podróże do Algierii były wówczas bardzo wysoko ocenione z punktu widzenia poznawczego tak ze strony francuskich badaczy, jak i ze strony przedstawicieli ówczesnych francuskich władz. Jego zainteresowania badawcze dotyczące zwłaszcza terenu Sahary, m.in. z zakresu paleontologii, geologii, hydrologii czy klimatologii, wychodziły daleko poza sferę podstawowej dla niego dziedziny badań: agrotechniki.

W 1896 r., pozostając w dyspozycji francuskich ministrów: spraw zagranicznych (*Affaires Etrangères*) i rolnictwa (*Agriculture*), Dybowski został wysłany do północnej Afryki (obszar dzisiejszej Tunezji)<sup>3</sup>, by objąć stanowisko dyrektora do spraw rolnictwa i handlu francuskiego protektoratu w Tunisie. Zwieńczeniem tego pobytu było najpierw opracowanie planów, a następnie założenie w okolicach miasta Tunis Kolonialnej Szkoły Rolniczej (*Ecole Coloniale d'Agriculture de Tunis*). Inaugurację szkoły, jej dzieje oraz dalsze losy absolwentów opisał Georges Boué w swojej książce poświęconej temu zagadnieniu przywołując równocześnie na jej kartach postać Jana Dybowskiego i rolę jaką odegrał w jej utworzeniu<sup>4</sup>.

## Jan Dybowski – rys biograficzny

Jan Tadeusz Dybowski (*franc. Jean Thaddée Dybowski*) urodził się 28 kwietnia 1856 r. w Charonne we Francji w rodzinie polskich emigrantów. Dybowski, świadom

---

wadził badania naukowe dotyczące fauny w rejonie jeziora Bajkał, a potem dobrowolnie na Kamczatce przez kolejne lata aż do 1883 r. Po powrocie do Polski został profesorem zoologii Uniwersytetu we Lwowie.

<sup>2</sup> J. Dybowski, *Le Sahara algérien entre Biskra et El Goléa*, „Revue de Géographie” 1890, 6, vol. 26; J. Dybowski, *L'extême Sud algérien. Contributions à l'histoire naturelle de cette région*. Angers, Impr. Burdin, 1892; J. Dybowski, *Les oasis du sud de la province de Constantine et la culture du dattier*, „Annales Agronomiques” Vol. XV. s. 433–466.

<sup>3</sup> Tunis – miasto, stolica dzisiejszej Tunezji, wówczas nazwa obszaru w Afryce Północnej pozostającego pod patronatem Francji od 1881 do 1956 r.

<sup>4</sup> G. Boué, *L'École Coloniale d'Agriculture de Tunis et ses anciens élèves*, Toulouse 1991, s. 27–35.

polskich korzeni – zawsze bowiem podkreślał swoje polskie pochodzenie – a przy tym bardzo dobrze władając językiem polskim, dopiero w 1893 r. zdecydował się na przyjęcie francuskiego obywatelstwa. Jednak, niezależnie od decyzji o naturalizacji i własnej aktywności naukowej (powiązanej z wieloletnią eksploracją obszarów Afryki), Dybowski działał także na rzecz odrodzenia się Polski na mapie Europy. Po odzyskaniu przez nią niepodległości w 1918 r. zabiegał m.in. na arenie międzynarodowej o przyznanie Polsce mandatu kolonialnego przez Ligę Narodów<sup>5</sup>.

W 1875 r. (zaraz po ukończeniu nauki w paryskim liceum (*Lycée Charlemagne*) Dybowski rozpoczął studia w Ecole Nationale d'Agriculture w Grignon. Dwa lata później (zaraz po otrzymaniu dyplomu) rozpoczął staż w Narodowym Muzeum Historii Naturalnej (*Muséum national d'Histoire naturelle*). Po jego zakończeniu w 1879 r. Dybowski powrócił na swoją macierzystą uczelnię, gdzie dalej rozwijał swoje podróżnicze pasje i zainteresowanie światem fauny i flory. Jego kompetencje zawodowe oraz predyspozycje pedagogiczne zostały szybko dostrzeżone, bo z myślą o nim zostało utworzone stanowisko Maître de Conference d'Horticulture.

Jego kariera naukowa, szczególnie cenionego znawcy roślinności tropikalnej przeplatana zarówno szczeblami nominacji politycznych, jak i licznymi podróżami nie tylko do Afryki, lecz także do Azji rozwijała się bardzo dynamicznie. W 1883 r. został sekretarzem Krajowego Towarzystwa Ogrodniczego (*Société Nationale d'Horticulture*), a wydana w 1889 r. publikacja naukowa zatytułowana *Guide de jardinage* (pol. *Przewodnik ogrodnictwa*)<sup>6</sup> przez wiele lat wyznaczała nowe trendy w tej dziedzinie badań. Ponadto w 1893 r. powołano Dybowskiego najpierw na stanowisko profesora Krajowego Instytutu Agronomii (*Institut National Agronomique*), a kilka lat później w 1889 r. został dyrektorem tegoż instytutu. Piastował tę funkcję aż do przejścia na emeryturę w 1927 r.

Natomiast ukoronowaniem jego działalności (zarówno w zakresie wiedzy o Afryce, jak i doświadczeń podróżnika oraz odkrywcy niektórych obszarów tego kontynentu) było członkostwo w licznych naukowych towarzystwach geograficznych i przyrodniczych oraz kierowanie francuskim Ministerstwem do spraw Kolonii. Dybowski w trakcie swoich licznych podróży po Afryce, podczas których realizował nie tyle zleczone mu misje – np. w Gwinei, na terytorium dzisiejszej Republiki Środkowoafrykańskiej – co rozwijał własne pasje i poszukiwania badawcze, m.in. w Kamerunie czy w Kongu.

W międzyczasie Dybowski przyczynił się do powstania ogrodu botanicznego (*Jardin Colonial de Nogent*), uwzględniającego różne strefy klimatyczne w Vincennes pod Paryżem. Dzięki jego inicjatywie w 1902 r. utworzono również we Francji Krajową Wyższą

5 P. Daszkiewicz, Afrykańskie badania i kolonialne wyprawy Jana Dybowskiego „Konspekt” 2005, 4 (24) <http://www.up.krakow.pl/konspekt/24/daszkiewicz.html> [data dostępu: 01.10.2016].

6 J. Dybowski, *Guide de jardinage*, C. Mapronet et E. Flammarion, Paris 1889.

Szkołę Rolnictwa Kolonialnego (*Ecole Supérieure d'Agriculture Coloniale de France*). Za swoje zasługi na polu naukowym i niwie politycznej został też odznaczony orderem Legii Honorowej w 1905 r.

Zainicjowana w 1924 r. współpraca z Państwowym Instytutem Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach zaowocowała w 1925 r. objęciem przez Dybowskiego stanowiska profesora w Zakładzie Warzywnictwa na Wydziale Ogrodniczym. Dzięki podjętym przez niego inicjatywom m.in. w zakresie przeniesienia do Polski uprawy roślin tropikalnych, zwiększył się prestiż puławskiego ośrodka w polskim środowisku naukowym. Jednak nie wpłynęło to na większe zainteresowanie Dybowskim jako wybitnym znawcą Afryki ze strony polskiego środowiska naukowego (choć już wtedy był przecież uznanym badaczem o międzynarodowej renomie), ani opinii publicznej mimo, że był także autorem licznych publikacji, w których opisywał swoje afrykańskie podróże<sup>7</sup>. Zawsze bowiem pozostawał w cieniu swojego kuzyna Benedykta. Jan Dybowski zmarł nagle 18 kwietnia 1928 r. w Mandres-les-Roses we Francji.

### Podróże do Algierii w latach 1889–1890<sup>8</sup>

Prowincja Konstantyna (Constantine<sup>9</sup>)

Podróże Dybowskiego do Algierii w latach 1889–1890 zapoczątkowały całą późniejszą serię jego wypraw badawczych do Afryki. Dybowski zarówno w swoją pierwszą podróż do Algierii, jak i w kolejną rok później został wysłany z ramienia dwóch ministerstw: oświecenia publicznego, czyli oświaty (*Instruction Public*) oraz rolnictwa (*Agriculture*). Pierwsza wyprawa w 1889 r. dotyczyła rozpoznania przyrodniczego terenów na wschodzie Algierii na obszarze mało znanego wówczas terytorium prowincji Konstantyny (Constantine) pod kątem ewentualnego zwiększenia arealu uprawy palmy daktylowej. Wyniki prowadzonych w tym zakresie badań przedstawił Dybowski m.in. w artykule

<sup>7</sup> W Polsce zamieszczał swoje artykuły m.in. w popularnym czasopiśmie ilustrowanym „Wędrowiec”. Był autorem m.in. cyklu tekstów, które ukazały się pod wspólnym tytułem: *W krainie ludożerców*.

<sup>8</sup> W artykule zachowano świadomie francuskie nazewnictwo algierskich miejscowości opisanych w publikacjach Jana Dybowskiego i użytych przez niego nazw geograficznych, ponieważ wiele z nich w tamtym czasie tak właśnie nazywano lub niektóre ich współczesne nazwy nie mają polskich odpowiedników (J. Dybowski, *W krainie ludożerców*, „Wędrowiec”, s. 573nn., 589nn., 605nn., 621nn.).

<sup>9</sup> Na terytorium zamorskim Francji prowincja Constantine została wydzielona na wschodzie kraju w 1848 r. jako region administracyjny rozpościerający się na obszarze wynoszący 192 tys. km<sup>2</sup> oraz podzielony na 6 prefektur. Pod koniec XIX w. był to ważny obszar pozostający w gestii francuskiej armii, zwłaszcza tereny przylegające bezpośrednio do Sahary. W 1905 r. dokonano pomniejszenia obszaru prowincji do 87,6 tys. km<sup>2</sup>. Wraz z odzyskaniem przez Algierię niepodległości i wprowadzeniem nowego podziału administracyjnego prowincja Constantine uległa likwidacji w 1962 r. Nie należy jej zatem utożsamiać z terenem wilajatu obecnej Konstantyny.

*Les oasis du sud de la province de Constantine et la culture du dattier*, który ukazał się na łamach paryskiego „Annales Agronomiques”<sup>10</sup>.

Podczas podróży po terenie Konstantyny Dybowski prowadził badania w regionie północnym w okolicach Biskiry (Biskri)<sup>11</sup>, w części środkowej w pobliżu miejscowości Mraïer i Ourlna oraz na południu niedaleko Tukkurt (Touggourt) i Suf (Souf). Początkowo Dybowski koncentrował się na różnorodnych odmianach palmy daktylowej (*phoenix dactylifera*<sup>12</sup>) i możliwościach jej uprawy, w każdym z trzech powyższych rejonów. Na podstawie przeprowadzonych przez siebie badań, uwzględniających różne uwarunkowania – m.in. jakość i strukturę gleby, stosunki hydrologiczne czy panujący klimat – mające wpływ na pozyskiwanie odpowiedniej jakości daktyli Dybowski skonstatował, że uprawę palmy daktylowej można z powodzeniem upowszechnić w rejonie Biskiry. Oczarowany Biskirą, klimatem i pięknem doliny, w której miejscowość była położona, Dybowski szczegółowo analizował nie tylko jej walory, lecz także możliwości dalszego osadnictwa na jej terenie, któremu sprzyjało wybudowanie linii kolejowej. Biskira w tamtym czasie bardzo szybko przeistaczała się z małej oazy zamieszkałej przez ludność tu-bylczą, określaną przez Dybowskiego mianem Arabów, w duże, tętniące życiem miasto, ośrodek administracji terytorialnej i dynamicznie rozwijających się przedsiębiorstw.

Natomiast sąsiadujący z Biskirą region tzw. Szott Mraïer (Chott Mraïer), zdaniem Dybowskiego, o wiele mniej nadawał się do uprawy, chociaż był to obszar podobny do niej pod względem klimatycznym, lecz plantacje palm daktylowych spotykano na tym terenie bardzo rzadko. W swoich raportach wskazywał, że okolice Mraïer bardziej nadają się pod warzywnictwo, bo tradycja takich upraw jest w nich od dawna zakorzeniona ze względu na lepszą jakość gleb niż w Biskirze. Ponadto podkreślał, że na tym właśnie terenie odnotowuje się dużą liczbę opadów, co w znaczący sposób wpływa na wielkość zbiorów i jakość upraw.

W Tukkurt (Touggourt) – oazie, która w trakcie kolejnego etapu podjętej wyprawy wyłoniła się nagle z „powodzi” piasku, Dybowski odkrył z pewnym zaskoczeniem (w odległości zaledwie kilometra od zabudowań mieszkalnych) ogrody porośnięte drzewkami morelowymi i tereny obsadzone kilkoma tysiącami palm daktylowych. Zwłaszcza jedna z odmian palmy daktylowej spełniała europejskie oczekiwania wobec jej owoców. W dolinie Oued-Rirh odnalazł on najlepsze warunki do uprawy palmy daktylowej, ponieważ na całym obszarze panował ciepły klimat oraz odczuwana była duża wilgotność powietrza, dzięki czemu roślinność nie wymagałaby dodatkowego nawadniania.

<sup>10</sup> J. Dybowski, *Les oasis du sud de la province de Constantine et la culture du dattier* «Annales Agronomiques» 1889, 15, s. 433–466.

<sup>11</sup> Nazwy w nawiasach odzwierciedlają pisownię stosowaną przez Dybowskiego. Nie zawsze była ona zgodna z oficjalną nazwą francuską.

<sup>12</sup> *Phoenix dactylifera* to roślina hermafrodytyczna, lecz w uprawie daktyli wykorzystuje się jedynie jej wariant męskonasieniowy.

Dybowski badając wszystkie aspekty uprawy owej palmy na większą skalę zwracał przede wszystkim uwagę na dostępność do wody (podskórnej) i jej źródeł podziemnych, których zasoby pozwoliłyby na terenach pustynnych, okalających oazy, na zwiększenie areалу już istniejących tam upraw, by można było wprowadzić płody rolne na rynek europejski. W związku z tym proponował budowę i rozbudowę dróg wodnych w postaci kanałów łączących wybrane algierskie miejscowości (zwłaszcza te, w których budowano w tamtym czasie połączenia kolejowe) leżące na trasie ich wysyłki do Europy, by ułatwić transport towarów skracający czas ich podróży.

Ponadto postulował, by ze względu na doskonałe warunki w rejonie Tukkurta, sprzyjające zwłaszcza uprawie winorośli, rozpropagować tworzenie winnic. Byłaby to kultura lepiej znana przybyłym do Algierii osadnikom z Europy. Już wtedy Dybowski przewidywał też – z racji walorów krajobrazowych doliny, w której leżała oaza Tukkurta oraz dzięki pozostałościom dawnych budowli w obrębie jej murów świadczących o niegdysiejszej świetności tych terenów – dynamiczny rozwój ruchu turystycznego, który nastąpi w tych stronach w przyszłości.

#### Sahara i jej algierskie obrzeża

W trakcie obu wypraw do Algierii Dybowski badał możliwości zagospodarowania tego zamorskiego terytorium Francji, ale podczas drugiej podróży zajmował się głównie obszarami pustynnymi, w tym zarówno piaskami Sahary, jak i okalającymi ją terenami półpustynnymi. Jego zainteresowania wychodziły daleko poza sferę upraw afrykańskich roślin. Rozległość zainteresowań oraz ogromną wiedzę Dybowskiego – nie tylko z dziedzin pokrewnych agronomii, lecz także z geografii, historii, etnografii czy architektury – można dostrzec w opisach poznawanych przez niego rejonów Algierii, zawartych w raporcie skierowanym do francuskich władz<sup>13</sup>. Podczas pobytu w Algierii Dybowski zgromadził także bogate zbiory przyrodnicze fauny i flory afrykańskiej oraz stworzył zręby swojej przyszłej kolekcji etnograficznej.

Druga wyprawa Dybowskiego do Algierii w 1890 r. miała na celu przeprowadzenie badań naukowych, które pozwoliłyby na lepsze poznanie Sahary z jednej strony jako zjawiska przyrodniczego, z drugiej natomiast miała służyć odkryciom, które w przyszłości miały pomóc w zagospodarowaniu tych terenów. W trakcie swojej misji Dybowski miał skupić się na topografii i na geodezji obszarów pustynnych, w tym na zjawiskach tzw. epizodycznych cieków wodnych wypływających z gór Atlas, znajdujących się w północnej części Algierii, a później zanikających na terenie Sahary oraz poznać tamtejsze stosunki wodne, m.in. badając zagłębienia, które wypełniały się wodą

<sup>13</sup> J. Dybowski, *L'extrême Sud Algérien entre Contribution à l'histoire naturelle de cette région, rapport Nouvelles Archives de Mission*, Paris 1989, t.1, t.2., s. 319–372.

deszczową zamieniając się powoli z płytkiego zbiornika w wysychające błota, niekiedy o dużym zasoleniu (szoty), a także skoncentrować swoją uwagę na aspektach przyrodniczych tych terenów, które potem można byłoby wykorzystać gospodarczo. Szczegółowy opis podróży przez Saharę (podczas której przemieszczał się od jednej do drugiej oazy wraz z karawaną) zawarł w publikacji *Le Sahara algérien entre Biskra et El Goléa: ses oasis – son aspect*.

W tej publikacji na szczególną uwagę zasługują opisy odwiedzanych przez niego saharyjskich oaz, w których przywoływał zarówno ich historię, jak i obrazowo kreślił ich ówczesny wygląd. W swoich opisach przedstawiał nie tylko pozostałości dawnej architektury, często opuszczonych już budowli czy sterczących ruin, lecz także koncentrował się na przekazaniu obrazu domostw ludzi, którzy w nich żyli i ich otoczenia. W narrację o uprawach interesującej go roślinności niejako w naturalny sposób wplatał również wiadomości o codziennym życiu tamtejszych mieszkańców, ich tradycjach czy zachowaniu. Dybowski portretował też słowem ich wygląd zewnętrzny: posturę ciała, kolor skóry czy strój.

Dybowski podczas wyprawy w 1890 r. prowadził na Saharze różnorodne prace badawcze, m.in. z zakresu paleontologii, geologii, hydrologii, klimatologii i zoologii, pozwalające mu lepiej poznać naturalne środowisko pustynnych obszarów Afryki. Efekt owej eksploracji Sahary z jednej strony był przedstawiony przez Dybowskiego w raporcie *L'extrême Sud algérien. Contribution à l'histoire naturelle de cette région* przygotowanym dla przedstawicieli delegujących go francuskich organów państwowych, a z drugiej – w publikacji popularnonaukowej o tym samym tytule, w której opisał swoje doświadczenia<sup>14</sup>.

Przygotowany przez Dybowskiego raport składał się z dwóch części. Pierwsza to opracowanie zawierające szczegółowy opis terenów, po których się przemieszczał, w tym miejscowości na saharyjskich rubieżach Algierii oraz pustynnych oaz. Odległości dzielące owe miejsca od siebie wyznaczały kolejne etapy jego wyprawy. Druga część raportu stanowiła swego rodzaju rejestr eksponatów przywiezionych przez niego z Algierii tworzących rodzaj kolekcji, która została podzielona pomiędzy paryskie muzea: Muséum d'Histoire naturelle i Musée Ethnographique du Trocadéro. Opis kolekcji podzielony zgodnie z obowiązującą ówczesnie systematyką fauny i flory zawarł Dybowski na ponad 40 stronach swojego raportu.

Początkowo trasa drugiej wyprawy biegła podobnym szlakiem jak poprzednia – od doliny Oued Rirh i poznane już przez Dybowskiego tereny na obrzeżach Sahary. Potem jednak droga wiodła od oazy Tukurt, w której zakończył swoją pierwszą podróż, dalej w kierunku południowym w głąb Sahary poprzez oazę Al-Kulaja (El-Goléa) aż do doliny Mguidaine<sup>15</sup>, tj. Makidan (L'Oued Meguiden).

<sup>14</sup> J. Dybowski, *L'extrême Sud Algérien entre Contribution à l'histoire naturelle de cette région*, Angers 1892.

<sup>15</sup> Błędna nazwa geograficzna podana przez Dybowskiego.



Dla Dybowskiego wraz z opuszczeniem oazy Tukkurt pustynia stawała się coraz trudniej dostępna. Już oddalając się od Biskiry opisywał charakterystyczną dla Sahary monotonię krajobrazu, czyli bezkresność rozległych wydm poprzecinanych korytami albo wyschniętych rzek (uedów), albo kawałkami ostrych skał wystających gdzieniegdzie z piaszczystego płaskowyżu. Dybowski, jakkolwiek mając świadomość nieprzydatności mijanych terenów dla rolnictwa oraz doświadczając braku dostępu do wody pitnej, był jednak z jednej strony zafascynowany Saharą, czego dowodem było zobrazowanie zjawiska fatamorgany (złudzenia optycznego będącego wynikiem załamywania się promieni słonecznych), a z drugiej poszukiwał rozwiązania pozwalającego na przywrócenie tego pustynnego obszaru do życia.

W związku z prowadzonymi przez Dybowskiego obserwacjami saharyjskiej fauny i flory zrezygnowano podczas wyprawy z podążania utartym szlakiem karawanowym i przemieszczano się wzdłuż rzadziej uczęszczanych dróg (począwszy od oazy Bled-el Amar, mijając Nikawusę (N'goussa) dotarto do Warkali, będącej jedną z ważniejszych oaz na południu Algierii). Oaza ta za czasów Dybowskiego, chociaż pozostawała nadal dużym centrum handlowym, do którego licznie przybywały karawany z Maroka i Trypolitanii czy grupy saharyjskich nomadów (głównie Berberów), to po upadku powstania w 1881 r.<sup>16</sup> jej wielkość i znaczenie powoli malało.

Kolejne etapy wyprawy Dybowskiego były związane z coraz większym ryzykiem. Droga do oazy Al-Kulaja wiodła nie po piaszczystych wydmach jak poprzednio, lecz po skalistym płaskowyżu, a karawana Dybowskiego miała do pokonania trasę liczącą 380 kilometrów. W przeciwieństwie do Warkali, oaza Al-Kulaja, zdaniem Dybowskiego, nie miała już tak dużego potencjału handlowego czy rolniczego. Al-Kulaja to dawna forteca, z której już w czasie wyprawy Dybowskiego zostały jedynie górujące nad okolicą, opuszczone mury. U ich podnóża znajdowała się jedynie wioska o prymitywnej zabudowie, wciśniętej w okalający oazę dawny mur obronny, na zewnątrz którego pozostały resztki dawnych ogrodów i plantacji.

Myśląc o rozwoju gospodarczym tego regionu oraz o realnym zagrożeniu francuskiego panowania na tym terenie przez Tuaregów, Dybowski proponował z jednej strony powiązanie mijanych przez siebie oaz z jednej strony siecią posterunków wojskowych, z drugiej natomiast wspieranie ich rozwoju nie tyle poprzez działania wspomagające handel, który się w nich odbywał, ile poprzez stworzenie obszaru ziem uprawnych i wykorzystanie do pracy odbitych z rąk arabskich handlarzy niewolników. Zdaniem Dybowskiego to właśnie do tych oaz przybywali licznie Tuaregowie, by dokonać wymiany towarowej.

---

<sup>16</sup> Powstanie wzniecone w kwietniu 1881 roku przez ludność tubylczą pod wodzą Ammâmy Bou (Bou-Ammana) na obszarze Sud-Oranais na terytorium dzisiejszej Algierii przeciwko francuskiej dominacji, P. Wachi, *L'insurrection de Bou Amama (1881-1882)*, Tunis 1901.



Dybowski w czasie tej wyprawy dokonał wielu odkryć świadczących o tym, że obszar Sahary nie zawsze był pustynią, lecz kiedyś stanowił akwen wodny, czego potwierdzeniem były znalezione w piasku muszle skorupiaków. Wyjaśnił także zjawisko występowania zarybienia, które pojawiało się w występujących okresowo na Saharze zagłębieniach wodnych. Zaprzeczył panującemu powszechnie przekonaniu o istnieniu tzw. sieci cieków wodnych, którymi przepływają ryby. Dybowski był bowiem autorem innej hipotezy, w której przekonywał, że ikra jest przenoszona przez ptaki, które przelatują nad Saharą, zdążając do miejsc lęgowych na innych kontynentach. Pokonując jedynie te niewielkie połacie Sahary dostrzegł też m.in., że wiele istniejących tam studni było utrzymywanych przez miejscową ludność w tajemnicy.

Wysoko oceniono zwłaszcza podejście do badanych przez Dybowskiego zjawisk przyrodniczych oraz jego propozycje praktyczne dotyczące nowatorskich rozwiązań, poprawiających możliwości zagospodarowania m.in. obszarów Sahary poprzez budowę studni artezyjskich. Obie misje Dybowskiego zapoczątkowały w pewien sposób powstanie nowej dyscypliny naukowej, czyli badań porównawczych w dziedzinie rolnictwa w kontekście posiadanych przez Francję kolonii, których terytoria różniły się pod względem nie tylko geologicznym, hydrologicznym czy klimatycznym, lecz także przyrodniczym.

### **École Coloniale d'Agriculture de Tunis (EACT)**

Jan Dybowski przybył w 1896 r. do Tunisu jako wysłannik rządu francuskiego, obejmując funkcję dyrektora do spraw rolnictwa i handlu, zachowując przy tym jednocześnie swoje stanowisko zarządzającego Krajowym Instytutem Agronomii we Francji. Wówczas zaczął też realizować jedną ze swoich idei, czyli utworzenie w Afryce Północnej szkoły rolniczej, która kształciłaby przyszłych techników i inżynierów, znających się na rolnictwie tzw. ciepłych krajów.

Zdaniem Dybowskiego Tunis spełniał wszelkie wymogi stawiane przez metropolię, by można było w nim powołać kolonialną szkołę rolniczą. Jednak jego dążenie do otwarcia kolonialnej szkoły agrotechnicznej właśnie w Tunisie spotkały się z ostrym sprzeciwem zarówno francuskich władz Algierii, sąsiadującej i konkurującej z Tunisem objętym protektoratem Francji, jak i większości europejskich osadników, którzy nie widzieli potrzeby utworzenia takiej szkoły rolniczej w Afryce Północnej. Ponadto jedni i drudzy w odniesieniu do projektu Dybowskiego o utworzeniu tejże szkoły w Tunisie wskazywali na brak jakichkolwiek tradycji edukacyjnych w tym zakresie w tym rejonie Afryki.

Niezrażony przeciwnościami Dybowski zaczął wdrażać swój projekt w życie i już 16 listopada 1896 r. przedstawił plan stworzenia szkoły rolniczej w Tunisie. Rozpoczął swoje przygotowania od wybrania lokalizacji dla szkoły. Projekt umieszczenia szkoły

w odległości kilku kilometrów od Tunisu na drodze do l'Ariana uzasadnił działającymi tam od kilku lat rolniczymi ośrodkami badawczymi (istniejącą od 1889 r. eksperymentalną fermę specjalizującą się w hodowli zwierząt<sup>17</sup> oraz utworzonym w 1891 r. ogrodzie doświadczalnym<sup>18</sup>).

Dybowski czuwał nad każdym elementem realizowanego przez siebie projektu. Interesował się architekturą przyszłych budynków szkoły. Prowadził rozeznanie wśród specjalistów z różnych dziedzin agronomii, by podczas naboru przyszłej kadry pozyskać jak najlepszych nauczycieli. Samodzielnie też opracowywał programy nauczania oraz zainicjował wprowadzenie tygodniowych praktyk zawodowych, które miały być uzupełnieniem kształcenia teoretycznego. Absolwenci szkoły mieli być przede wszystkim rolnikami, a nie pracownikami administracji rządowej.

Wbrew różnym przeciwnościom Kolonialna Szkoła Rolnicza w Tunisie (*Ecole Coloniale d'Agriculture de Tunis* – EACT) została otwarta 17 października 1898 r., przyjmując pierwszych studentów (41 osób wybranych spośród 118 kandydatów)<sup>19</sup>. EACT została powołana do życia na mocy dekretu z 5 sierpnia 1898 r. wydanego przez beja Ali paszę. (Zachował się dokument skierowany do rezydenta generalnego Francji w Tunisie René Millet sygnowany przez Jana Dybowskiego informujący go o przygotowaniu budynku bursy przeznaczonego dla przyszłych studentów EACT.)

Oficjalna inauguracja EACT miała miejsce 11 maja 1899 r. Uczestniczył w niej Jan Dybowski (jako gość honorowy). Nie zmienia to faktu, że Dybowski został odsunięty od prowadzenia szkoły ze względu na zakulisowe rozgrywki miejscowych przedstawicieli francuskiego rządu. Działalność szkoły została jednak oparta na przygotowanej przez Dybowskiego dokumentacji. Z jego rekomendacji została zatrudniona większość kadry profesorskiej. Na przekór niechętnym Dybowskiemu ludziom, nadana przez niego nazwa szkoły przetrwała aż do 1955 roku. Wówczas wraz z odzyskaniem przez Tunezję niepodległości EACT została przekształcona w Institut National d'Agronomie de Tunis (INAT).

## Zamiast zakończenia

„Wydaje się więc, że postrzeganie Jana Dybowskiego jedynie jako człowieka nauki wyrosłego z epoki, w której żył i pracował, to swego rodzaju odebranie mu tych

<sup>17</sup> Ferma eksperymentalna składała się z wydzielonych stanowisk dla zwierząt hodowlanych (obory, chlewni i owczarni) oraz pasieki. Na obszarze fermy prowadzono także doświadczalną uprawę roślin z przeznaczeniem na paszę i eksperymentalną hodowlę winorośli.

<sup>18</sup> Ogród położony był na obszarze 30 ha i podzielony na liczne szkółki drzew owocowych. Uprawiano w nim odmiany drzewek pomarańczowych, migdałowych czy morelowych oraz zasadzono gaj oliwny, złożony z licznych odmian tych drzew.

<sup>19</sup> Większość studentów pochodziła z Francji, tylko troje z Tunezji oraz jedna osoba z Austrii.

sukcesów, które nie tylko wtedy, ale i dziś mają znaczenie”<sup>20</sup>. Przedstawiony powyżej krótki zarys początkowych poszukiwań badawczych Jana Dybowskiego i prowadzonej przez niego eksploracji obszarów północnej Afryki w latach 1889–1890, zwieńczonej stanowiskiem dyrektora do spraw rolnictwa i handlu w Tunisie (*Directeur de l’Agriculture et du Commerce de la Régence de Tunis*) pozwolił na nakreślenie nieco innego jego wizerunku. Ukazanie Dybowskiego w roli pedagoga, a nie tylko podróżnika, polityka czy badacza ułatwia zrozumienie jego późniejszej decyzji, dotyczącej powołania do życia już we Francji w 1902 r. Krajowej Wyższej Szkoły Rolnictwa Kolonialnego (*Ecole Supérieure d’Agriculture Coloniale de France*), a następnie zatrudnienia go w 1925 r. w Państwowym Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach.

Nie wiadomo, w jaki sposób zaowocowałyby w dłuższym czasie współpraca Dybowskiego z tym polskim ośrodkiem naukowym, bo zaledwie po kilkunastu miesiącach została ona przerwana przez jego śmierć. Jednak nawet wprowadzone wówczas przez niego zmiany administracyjne oraz modernizacja Zakładu Warzywnictwa, działającego w ramach Wydziału Ogrodniczego i przeorientowanie na nowe tory poszukiwań badawczych (odwołujących się do jego wcześniejszych doświadczeń) przyniosły szybko bardzo korzystne efekty<sup>21</sup>.

Konsekwencja i upór w dążeniu do celu (na przekór przeciwnościom) widziana przez pryzmat tworzenia szkoły dla potrzeb tzw. rolnictwa kolonialnego kreśli obraz Dybowskiego jako człowieka o silnej osobowości, ale równocześnie pełnego inicjatywy i wizjonerstwa, które w czasem sam lub z pomocą innych przekuwał w konkretne przedsięwzięcia. W tym kontekście podejmowane przez Dybowskiego działania w celu utworzenia w Tunisie szkoły rolniczej świadczą z jednej strony o jego bardzo dobrym przygotowaniu merytorycznym jako pedagoga i znawcy zagadnienia, z drugiej natomiast pokazują, że podejmowane przez niego inicjatywy były niezbędne. Kształcenie przyszłych kadr dysponujących wiedzą i doświadczeniem w zakresie upraw tropikalnych i hodowli zwierząt w tzw. ciepłych strefach klimatycznych, nie tyle wyprzedzało realne potrzeby ówczesnych osadników europejskich, ile przygotowywało ich do pracy w niełatwych przecież warunkach, dodatkowo tak odmiennych od europejskich.

## Bibliografia

Arnera, A., 2002, *Sciences et colonisation: la mission Dybowski (1891–1892)*, „Outre-mer”, t. 89, no 336–337, 2<sup>e</sup> semestre. Traités et esclavages: vieux problèmes, nouvelles perspectives?, s. 321–332.

<sup>20</sup> K. Kamińska, *Jan Dybowski (1856–1928) – zapomniany odkrywca Afryki*, w: *Bilad as-Sudan*, red. W. Cisło, J. Różański, M. Ząbek, Warszawa 2017, Bernardinum, s. 210.

<sup>21</sup> Z. Wróblewska, *Warzywnictwo i ogrodnictwo w Instytucie Puławskim*, „Pamiętnik Puławski” Zeszyt Jubileuszowy 1862–1962, 1965, s. 412–413.

- Boué, G., 1991, *L'Ecole Coloniale d' Agriculture de Tunis et ses anciens élèves*, Toulouse: Paragaphic.
- Daszkiewicz, P., 2005, *Afrykańskie badania i kolonialne wyprawy Jana Dybowskiego* „Konspekt”, 4 (24) <http://www.up.krakow.pl/konspekt/24/daszkievicz.html> [data dostępu: 01.10.2016].
- Daszkiewicz, P., 1993, *Ogród kolonialny Jana Dybowskiego* „Kultura” nr 12, s.127–129.
- Daszkiewicz, P., 2002, *Afrykańskie wyprawy Jana Dybowskiego i badania fauny w świetle jego korespondencji z Alphonsem Milne-Edwardsem* „Przegląd Zoologiczny”, 46(3/4), s. 217–222.
- Daumas, E., 1845, *Le Sahara algérien études géographiques, statistiques et historiques sur la région au sud des établissements français en Algérie*, Alger.
- Dykowski, J., 1889a, *Guide de jardinage*, Paris C. Mapronet et E. Flammarion.
- Dykowski, J., 1889b, *Les oasis du sud de la province de Constantine et la culture du dattier* „Annales Agronomiques”, 15, s. 433–466.
- Dykowski, J., 1890, *Le Sahara algérien. Entre Biskara et El Goléa: ses oasis – son aspect* „Revue de Géographie” vol. 26, s. 411–421.
- Dykowski, J., 1891, *L'extrême Sud algérien. Contribution à histoire naturelle de cette région*, raport Nouvelles Archives de Mission, Paris, t.2, s. 319–372.
- Dykowski, J., 1892, *L'extrême Sud algérien. Contribution à histoire naturelle de cette région*, Angers.
- Dykowski, J., 1893a, *La route du Tchad. Du Loango au Chari*, Paris.
- Dykowski, J., 1893b, *Les races et moeurs des populations de L'Afrique centrale*, „Bulletins de Société d' anthropologie de Paris”, vol. 4, no 1, s.104–111.
- Dykowski, J., 1893c, *W krainie ludożerców*, „Wędrowiec”, s. 573nn., 589nn., 605nn., 621nn.
- Dziubiński, A., 1994, *Historia Tunezji*, Warszawa: Ossolineum.
- Froidevaux, H., 1893, *Etudes nouvelles sur le Sahara algérien*, „Annales de géographie”, 6, s. 255–256.
- Hess, J., 1897, *L' extrême-sud algérien et touat*, „Annales de géographie”, 26, s. 147–168.
- Hommes et Destin*, 2011, ed. Cornevin R., Niarinze, Vialle J., Paris.
- Kamińska, K., 2017, *Jan Dykowski (1856–1928) – zapomniany odkrywca Afryki*, w: red. Cisło W., Różański J., Ząbek M., *Bilad as-Sudan*, Warszawa: Bernardinum, s. 197–213.
- Kaszniak-Christian, A., 2006, *Algieria*, Warszawa: Wydawnictwo TRIO.
- Knopek, J., 2013, *Stosunki polsko-kameruńskie. Geneza, struktura, funkcjonowanie*, „Wrocławskie Studia Politologiczne” nr 14, s. 20–42.
- Wachi, P., 1901, *L'insurrection de Bou Amama (1881–1882)*, Tunis.
- Wróblewska, Z., 1965, *Warzywnictwo i ogrodnictwo w Instytucie Puławskim*, „Pamiętnik Puławski” Zeszyt Jubileuszowy 1862–1962.

**Jan Dybowski (1856–1928) and his travels in North Africa**

**Summary:** A journey to Algeria in 1889 was one of the first expeditions undertaken by Jan Dybowski in Africa. He returned to Algeria a year later. Both journeys were highly praised for their scientific merit by French researchers. Dybowski described his Algerian explorations and research in several books that were published at the time. Dybowski's scientific achievements and knowledge of agronomy earned him the reputation of an outstanding expert in tropical agriculture.

**Keywords:** Jan Dybowski, Algeria, ethnology, exploration of Africa